Marzena Kaleta

Uniwersytet Jagielloński, Szkoła Doktorska Nauk Społecznych,
Nauki Socjologiczne
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-3844-4795
DOI: 10.24987/20838972.20.11

Wyzwania etyczne w badaniu karier kryminalnych kobiet – perspektywa nauk społecznych

Celem artykułu jest refleksja naukowa nad dylematami etycznymi, jakich może doświadczyć badacz, podejmując się przeprowadzenia badań jakościowych z kobietami, które charakteryzuje kariera kryminalna. Dylematy etyczne, o których będzie traktował ten artykuł, dotyczyć będą procesu badawczego w sposób całościowy, począwszy od sformułowania problemów badawczych, poprzez gromadzenie danych, po ich analizę oraz interpretację, do publikowania wyników badań oraz ich prezentacji. Artykuł zwraca uwagę na kwestie niejednoznaczne podczas bezpośredniej interakcji z tak wrażliwą grupą, jaką są kobiety po wielkoletniej karze pozbawienia wolności, które są w procesie readaptacji społecznej. Będą to dylematy etyczne oraz moralne, w których badaczowi trudno jednoznacznie określić, jakie działania powinien podjąć, aby nie naruszać zasad etyki badawczej, a zarazem zgromadzić rzetelne dane. Z tego względu badacz niejednokrotnie zmuszony jest do podejmowania decyzji i niejednoznacznych wyborów związanych z tym, na ile można prowadzić badania oraz realizować cele badawcze, nie łamiąc przy tym podstawowych standardów etycznych obowiązujących w naukach społecznych. Niniejsze rozważania mogą stanowić przyczynek do dalszej dyskusji.

Wprowadzenie: znaczenie reguł etycznych i dobrych praktyk w badaniu karier kryminalnych kobiet

Zasady i obawy natury etycznej leżą u podstaw wszystkich nauk, w których prowadzone są badania empiryczne, szczególnie tych związanych z gromadzeniem danych na temat żywych ludzi. Mogą pojawić się na etapie planowania, wdrażania oraz raportowania wyników[1]. Ważne jest, aby badacze byli świadomi problemów, jakie mogą pojawić się w toku prac badawczych – po to, aby z rozmysłem dokonywać implikacji określonych wyborów, ponieważ nie należy ignorować reguł etycznych i dobrych praktyk w badaniach naukowych.

Artykuł podejmuje tematykę etyki w badaniach jakościowych, które dotyczą karier kryminalnych kobiet i powiązanych z nią zagadnień, takich jak przestępczość. Aby jednak rozpocząć rozważania, należy nie tyle zdefiniować pojęcie etyki, lecz podjąć próbę opisania roli badacza i badanych w procesie gromadzenia materiału empirycznego, ze szczególnym uwzględnieniem procedur prowadzenia badań społecznych, które są niezwykle istotne dla potwierdzenia wiarygodności zgromadzonych danych oraz ich istotności. Przestrzeganie określonych procedur pozwala zaplanować proces badawczy w taki sposób, aby ustrzec badacza przed popełnianiem błędów, tym samym pozwala na przewidywanie oraz eliminowanie potencjalnych nieprawidłowości już na etapie planowania oraz tego, co można zaliczyć do wad i cnót w prowadzeniu badań naukowych[2]. Sytuacja badawcza wymaga doprecyzowania, czy konstruując narzędzie badawcze, w postaci np. kwestionariusza wywiadu, mogą znaleźć się w nim pytania, których badacz zadać nie powinien. Nie jest jednoznaczne to, czy istotna jest jedynie treść kierowanych pytań, czy jednak liczą się treść, forma i sposób ich zadawania przez badacza, a zatem ton i tembr głosu, a także tempo i częstotliwość kierowanych do respondentów pytań. Odpowiedzi na te i inne pytania stały się przyczyną podjęcia próby rozstrzygnięcia problemów etycznych w badaniach jakościowych karier kryminalnych kobiet.

Nie ulega wątpliwości, że warunkiem *sine qua non* prowadzonych badań społecznych jest obiektywizm badacza, który można uzyskać, realizując chociażby regułę bezstronności i neutralności. Przestrzeganie tych reguł zagrożone jest przez osobiste uprzedzenia oraz doświadcze-

1 M. Mauthner i in., *Etyka w badaniach jakościowych*, Londyn 2002.

2 M. Hammersley, A. Traianou, *Etyka w badaniach jakościowych: kontrowersje i konteksty*, Londyn 2012, s. 36, https://books.google.pl/books?id=ISudEAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 25.08.2023).

nia badacza, które mogą mieć wpływ na analizę oraz interpretację wyników badań, a w konsekwencji na ich opis oraz prezentację. Nie ma wątpliwości co do tego, iż każdy posiada określone poglądy, opinie na dany temat, jakie mogą wyrażać się w reakcji na określone zachowania, informacje lub dane. Nie bez znaczenia jest sympatia lub antypatia w stosunku do badanych, jednak na ile to możliwe, należy się ich wyzbyć lub je ukryć, aby nie miały wpływu na przebieg procesu badawczego. Można zatem wysnuć wniosek, iż nie istnieje idealna sytuacja badawcza, w której obiektywizm zostanie w pełni zachowany. Konieczne jest, aby każdy badacz dążył do pełnego obiektywizmu, aby *habitus* badacza nie miał wpływu na proces badawczy, jednak jest to niezwykle trudne. Jedynym sposobem na osiągnięcie takiego stanu jest stawianie czoła wartościowaniu oraz skonkretyzowanie jasno określonych założeń o wartościach[3]. Patrząc na przestępczość kobiet, można interpretować ich działania przez pryzmat historii życia lub motywacji, jakie zostaną ujawnione w toku badań, jednak nie w sposób oceniający. Będą to biografie badanych opisywane z perspektywy czasu, pod wpływem określonych konsekwencji czynów, jakich dokonały, oraz wniosków, do jakich docierają po wielu niejednokrotnie latach swojego życia. Już w tym momencie zaciera się granica obiektywizmu, ale obiektywizmu badanych. Badane mogłyby zupełnie inaczej opowiedzieć o swoim życiu kilka lat wcześniej, inaczej brzmieć będzie ich narracja dzisiaj i najprawdopodobniej opis ich biografii mógłby wyglądać zupełnie inaczej w przyszłości. Informacje uzyskane w badaniach jakościowych są subiektywne, gdyż pochodzą od samych badanych. Badacz podczas ich analizy i interpretacji powinien wystrzegać się jakiejkolwiek krytyki, dążąc do opisu takiego stanu rzeczy, jaki został mu opowiedziany, opisany, przedstawiony, czyli do opisu faktów danych mu przez badanych. Nie ma jednak pewności, czy to wypełnia wszystkie warunki związane z etycznym podejściem do badanych i badań jako całości. Należy pamiętać, że w praktyce badawczej istnieją jedynie pewne ogólne wskazówki dotyczące postępowania w badaniach naukowych. Kodeksy, wytyczne oraz praktyczne zasady dotyczące badań są pomocne, jednak ostatecznie praktyka badawcza jest kwestią indywidualnej odpowiedzialności[4]. Praktyk etycznych nie można określić zupełnie *a priori*, ponieważ są one charakterystyczne dla kontekstu prowa-

3 Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001, s. 79

4 K.F. Punch, *Wprowadzenie do badań społecznych: podejście ilościowe i jakościowe*, Londyn 2005, s. 37, https://books.google.pl/books?id=OvzPabc83HoC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 25.08.2023).

dzonych badań. Wymagają indywidualnej oceny, refleksyjności zależnej od rodzaju prowadzonych badań, tematyki oraz specyfiki badanej grupy. Wszelkie dylematy etyczne należałoby zatem oceniać na podstawie własnych doświadczeń, kontekstu, miejsca oraz czasu[5]. Warto tutaj dokonać rozróżnienia na strategie proaktywne oraz reaktywne, z których pierwsza polega na wnioskowaniu do komisji etycznych o etyczną ocenę projektu na etapie planowania i projektowania badań[6], natomiast druga opiera się na reakcji badacza na nieprzewidziane pojawiające się w toku badań dylematy i wydarzenia. Brak jest jednomyślności co do tego, jak powinien brzmieć pełen zestaw zasad etycznych, który mógłby stanowić jednoznaczny drogowskaz w szeroko rozumianych badaniach społecznych. Z tego powodu trudno jest odnaleźć w literaturze jasne zasady dotyczące etyki badania karier kryminalnych kobiet. Ten artykuł ma na celu uzupełnienie tego braku.

Badania naukowe polegają na gromadzeniu informacji (danych) o ludziach, ale i od ludzi[7], dlatego kwestie etyczne pojawiają się już na etapie definiowania problemu badawczego, stawiania celu, formułowania pytań badawczych, przez gromadzenie danych, a dalej ich analizę oraz interpretację, po pisanie, a także rozpowszechnianie prac naukowych obrazujących rezultaty przeprowadzonej procedury badawczej. Niezmiernie ważnym zadaniem badacza jest przewidywanie problemów etycznych, jakie mogą pojawić się w toku badań[8]. Pozwala to zaplanować procedurę badawczą w taki sposób, aby wyeliminować błędy natury etycznej, które mogłyby zakwestionować wyniki lub spowodować niekorzystne dla badacza oraz badanych skutki. Nie ma wątpliwości co do tego, że autorzy badań naukowych mają obowiązek troszczyć się o badanych, wzbudzać

5 R. Edwards, M. Mauthner, *Etyka i badania feministyczne: teoria i praktyka*, [w:] red. T. Miller, M. Birch, M. Mauthner, J. Jessop, *Etyka w badaniach jakościowych. Druga edycja*, Londyn 2002, s. 27, https://www.academia.edu/60588719/Ethics_and_Feminist_Research_Theory_and_Practice (dostęp: 25.08.2023).

6 R. Wiles, *What are Qualitative Research Ethics? The „What is?" Research Methods Series*, Londyn 2013, http://dx.doi.org/10.5040/9781849666558 (dostęp: 25.08.2023).

7 K.F. Punch, *Wprowadzenie do badań społecznych: podejście ilościowe i jakościowe*, Londyn 2005, https://books.google.pl/books?id=OvzPabc83HoC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 25.08.2023).

8 S.N. Hesse-Bieber, P. Leavy, *The practice of qualitative research*, Thousand Oaks 2006, https://books.google.pl/books?id=89-uds_qERkC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=ethics&f=false (dostęp: 25.08.2023).

ich zaufanie celem zebrania jak najbardziej rzetelnych informacji, działać uczciwie, a także stronić od nadużyć i niestosowności[9]. Wątpliwości dotyczące kwestii etycznych mogą pojawić się szczególnie w pytaniach natury osobistej, przy potwierdzaniu autentyczności oraz wiarygodności gromadzonych danych, a także w sytuacji, kiedy badania prowadzone są z wykorzystaniem narzędzi i urządzeń elektronicznych oraz internetu. Dlatego swego rodzaju „kodeksy etyki" pojawiają się w zasadach postępowania badawczego stowarzyszeń bądź instytucji reprezentujących daną dziedzinę. Zachowanie etyczne będzie w związku z tym niczym innym, jak postępowaniem zgodnie z przyjętymi regułami.

Etyka jest „ogólnym terminem obejmującym różne sposoby rozumienia i badania życia moralnego"[10]. Skoncentrowana jest na perspektywie słusznego i właściwego postępowania. Nie można jednak oczekiwać, że „będzie źródłem norm absolutnych"[11]. Etyka w badaniach naukowych to wyodrębniony dział etyki normatywnej, który ustala oraz uzasadnia reguły etyczne, jakich powinni przestrzegać badacze w toku prac naukowych[12]. Przy czym zróżnicowanie owych reguł ukazuje różnice praktyk i metod badawczych wykorzystywanych w różnych dyscyplinach naukowych obrazujących różnoraki sposób uczestnictwa badanych w procesie badawczym (badany jako przedmiot lub podmiot badań, ukierunkowanie na możliwe szkody badanych, badany jako czynnik sprawczy itd.). Dzięki istnieniu ogólnych reguł naukowcy mają ograniczone możliwości uzasadniania swoich działań już na etapie prowadzenia badań, przez co, po pierwsze, przymusza się badaczy do diagnozowania trudności etycznych na etapie projektowania badań, po drugie, chronią badanych (szczególnie w badaniach społecznych, socjologicznych czy terenowych) przed samowolnym, krzywdzącym działaniem. Z innej jednak strony utworzenie listy ogólnych etycznych ustaleń, dość ogólnych, niewąskich, ale też niezbyt szerokich, daje badaczom poczucie pewnej swobody w działaniu, nie powodując zbytnich ograniczeń. Zasady te są „wystarczająco przemyślane, bezpieczne i poparte autorytetem zbiorowym, aby nadawały się do wykorzystanie

9 M. IsraelI. Hay, *Research ethics for social scientist: Between ethical conduct and regulatory compliance*, Londyn 2006.

10 T.L. Beauchamp, J.F. Childress, *Zasady etyki medycznej*, przeł. W. Jacórzyński, Warszawa 1996, s. 4.

11 R. Edwards, M. Mauthner, *Etyka i badania feministyczne*..., s. 25

12 W. Galewicz, *O etyce badań naukowych*, „Diametros" marzec 2009, 19, s. 48–57, https://diametros.uj.edu.pl/serwis/pdf/diam19_galewicz.PDF (dostęp: 25.08.2023).

w większości sytuacji”[13]. Niemniej jednak rzeczywistość społeczna ciągle się zmienia, stymulując konieczność nieustannej analizy zasadności ogólnych reguł etycznych stanowiących fasadę refleksji etycznej, które dają poczucie kontroli nad niestabilnością i niepewnością.

Można odnieść wrażenie, że dążność do nauki wolnej od jakichkolwiek wartości marginalizuje ważność zasad etycznych chociażby ze względu na fakt, iż częściej finansowane są projekty badawcze, jakie nie dotykają tak drażliwych kwestii, jak chociażby dyskryminacja ze względu na płeć czy rasę. Dążność do „czystej nauki” sprawia, że tematy mniej znaczące politycznie spychane są na margines, traktowane jako nisza badawcza[14], dlatego pozyskanie środków na wdrożenie projektu badawczego jest zdecydowanie trudniejsze. Ten sam problem może dotyczyć badań kobiet, ich karier przestępczych, roli kobiet w społeczeństwie, kwestii gender, performatywności płci czy (re)produkowania bądź tworzenia nowych konstruktów związanych z kobiecością za pomocą aktów mowy oraz codziennych praktyk, w tym przypadku przestępczych. Znaczenie etyki w badaniach społecznych, socjologicznych, terenowych jest szczególnie istotne, gdyż dotykają one żywych jednostek, ludzi, ich codziennego życia, przeszłych doświadczeń, a przez to mogą mieć wpływ na kształtowanie życia społecznego, a nawet kulturowego.

Włodzimierz Galewicz[15] wyróżnia trzy grupy zasad należących do dobrych praktyk badawczych. Są nimi: „reguły badawczej rzetelności, reguły lojalności wobec uczestników i reguły pożyteczności wyników badawczych”[16]. Whitbeck[17] podaje, iż wyłącznym powołaniem etyki w badaniach naukowych jest wytykanie nieuczciwości w nauce, która miałaby dotyczyć fabrykowania danych, fałszowania wyników oraz plagiatu. Choć podejście to wydaje się dość wąskie, to wcale takie nie jest. Naruszanie zasad rzetelności oznacza bowiem brak uczciwości, staranności oraz sumienności, a za tym także reguł etycznych w postępowaniu badawczym. Lojalność wobec uczestników badań znaczy ni mniej, ni więcej, jak sposób traktowania badanych, a co za tym idzie – niemożność wyrządzania komuś krzywdy, nieuprawnionej szkody psychicznej lub

13 D. Rancew-Sikora, B. Cymbrowski, *Dylematy etyczne i ryzyko w badaniach terenowych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2016, 12, 3, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-9e6eb368-1df5-4cd6-8b9c-350763ada2dd (dostęp: 10.08.2023).

14 Tamże.

15 W. Galewicz, *O etyce badań naukowych*...

16 Tamże, s. 48.

17 C. Whitbeck, *Research Ethics*, w: *Encyclopedia of Applied Ethics*, t. 3, red. R. Chadwick, Academic Press, San Diego 1998, za W. Galewicz, *O etyce badań naukowych*...

fizycznej, a także sprawiedliwe traktowanie badanych bez naruszania ich autonomii. Wartość, jaką niosą badania naukowe, służy najczęściej innym osobom niż te, które brały udział w badanu, jak również nauce. Badacz mimo to jest poniekąd dłużnikiem badanych, dlatego winien otoczyć ich należytą troską, traktować z szacunkiem, zrozumieniem, bezstronnością, a więc być wobec nich lojalny. Ostatni element, jakim jest pożyteczność wyników badań, nawiązuje do zapisów *Dobrych obyczajów w nauce*[18] opracowanych przez Komitet Etyki w Nauce Polskiej Akademii Nauk, w których znajdował się zapis: „1.10 – Świadomy potrzeb społecznych i organicznych środków, pracownik nauki powinien unikać podejmowania problemów o nikłej wartości poznawczej i zastosowawczej". Co ciekawe, zasadę tę pominięto w kolejnym znacznie poszerzonym wydaniu. Trudno oceniać, jaki był powód. Można jedynie domniemywać, że zapis ten mógłby ograniczać wolność naukowych dociekań. Jeśli jednak powodem było ostatnie słowo – „zastosowawczej" – to usunięcie całego zapisu wydaje się chybione, bowiem dopuszcza praktykowanie badań wartościowych poznawczo, a nie – zastosowawczo i odwrotnie. Nauka, owszem, ma być wolna, jednak nieabsolutna. Trudno znaleźć usprawiedliwienie dla prowadzenia badań, jakie nie są użyteczne ani praktycznie, ani teoretycznie. Trudno też jednoznacznie ocenić, na ile reguła pożyteczności wyników badań naukowych należy do zasad etycznych, gdyż nawet badania przeprowadzone w sposób rzetelny, sumienny, a więc etyczny, mogą w konsekwencji okazać się bezużyteczne. Zasadna z punktu widzenia badań karier kryminalnych kobiet jest więc analiza takowych badań przez pryzmat wymienionych wyżej zasad oraz reguł etycznych, gdyż nie ma w literaturze jasnego rozstrzygnięcia, na ile będą one mogły znaleźć zastosowane w badaniach z udziałem kobiet, biorąc nie tylko płeć jako zmienną różnicującą, ale i wyjątkowość tematu, jakim jest przestępczość. Pytaniem, na które trudno znaleźć odpowiedź, jest też kwestia przestrzegania etyki badań naukowych w kontekście ograniczeń, jakie może powodować[19]. Patrząc przez pryzmat teorii kryminologicznych, możemy wnioskować, że badacze doszukiwali się przyczyn kobiecej przestępczości w ich biologii, podczas gdy męskie zachowania

18 *Dobre obyczaje w nauce: zbiór zasad i wytycznych*, Komitet Etyki w Nauce przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1994, http://www.umed.lodz.pl/pl/doc/bio/dobre_obyczaje.doc (dostęp: 19.07.2023)

19 E. Murphy, R. Dingwall, *The Ethics of Ethnography*, [w:] red. P. Atkinson i in., *Handbook of Ethnography*, Londyn 2001, s. 340, https://ethnography-workshop.files.wordpress.com/2014/11/murphy-dingwall-1994-the-ethics-of-ethnography-handbook-of-ethnography.pdf (dostęp: 28.07.2023).

przestępcze tłumaczono czynnikami społecznymi[20]. Nie jest jednak tak, że za działalnością przestępczą kobiet stoją jedynie czynniki genetyczne, obciążenia biologiczne, czynniki hormonalne lub jakiekolwiek zaburzenia mózgowe. Mogą one występować u przestępczyń lub nie. Tę kwestię każdorazowo może wyjaśnić ocena poczytalności kobiet popełniających przestępstwa. Przyczyną podjęcia zachowań dewiacyjnych mogą być również czynniki społeczne. Nie można ich wykluczać. Zasadne etycznie jest więc badanie karier kryminalnych kobiet, tak jak badaniom poddaje się mężczyzn. Być może dynamika karier kryminalnych kobiet będzie nieco różnić się od dynamiki przestępczości mężczyzn z uwagi na macierzyństwo i związane z nim obowiązki czy ograniczenia, jednak bez wątpienia kobiety zasługują na uwagę. Podobnie może zmieniać się struktura przestępczości kobiet wraz ze wzrostem świadomości, wykształcenia czy dostępu do nowych stanowisk i możliwości popełniania przestępstw. Wszystkie te i inne aspekty przestępczości kobiet powinny zostać zbadane. Nie jest etyczne pomijanie tak ważnej grupy społecznej w tak istotnym obszarze, jakim jest przestępczość, chociażby z uwagi na fakt, iż liczba osądzonych kobiet sukcesywnie wzrasta[21]. Dlatego celem powinno być stworzenie etyki genderowej.

Fundamenty etyczne w indywidualnych wywiadach pogłębionych

W tej części artykuł skupia się uwagę na dylematach etycznych zogniskowanych wokół zasadności wykorzystania indywidualnych wywiadów pogłębionych jako takich, które pełniej zobrazują przebieg karier kryminalnych kobiet w procesie (re)konstruowania konstruktów kobiecości za pomocą aktów mowy oraz codziennych praktyk skupionych wokół działalności przestępczej kobiet.

Indywidualne wywiady pogłębione (IDI) pozwalają wniknąć w podstawy, fundamenty narracji badanych, zwracając uwagę nie tylko na fakty, ale i na kontekst wydarzeń, które były udziałem narratorów[22],

20 K. Daly, *Feminist perspectives in criminology. A Review with gen Y in Mind*, [w:] E. McLaughlin, T. Newburn, *The SAGE handbook of criminoogical theory*, Londyn 2010, s. 225–246.

21 Zgodnie ze stanem ukazanym w *Rocznej Informacji Statystycznej za rok 2015* Centralny Zarząd Służby Więziennej, s.4., w jednostkach penitencjarnych przebywało łącznie 2551 kobiet (stan na dzień 31.12.2015 r.), natomiast 31.12.2022 r. – 3457, a zatem widać liczbowy wzrost osadzeń wśród grupy kobiet; https://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna (dostęp: 15.07.2023).

22 L. Sołoma, *Metody i techniki badań socjologicznych, wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2002, s. 128–129.

ujawniając przy tym emocje oraz motywacje do wdrażania przez nich określonych wzorów zachowań. „Wywiady narracyjne koncentrują się na historiach opowiadanych przez badanych, na fabule i strukturze opowieści”[23]. W każdej sytuacji narracja może być, po pierwsze, krótką historią dotyczącą określonych sytuacji, postaci lub wydarzeń; po drugie – bardziej rozbudowaną opowieścią dotyczącą pewnego aspektu życia badanych; po trzecie – narracją obejmującą całe dotychczasowe życie, od narodzin do chwili obecnej[24]. Badani mają możliwość opowiedzenia własnej historii w preferowany przez siebie sposób, używając przy tym własnej formy, stylu oraz środków przekazu[25]. Badacz ma przez to możliwość uchwycenia wszystkiego, co jest jednostkowe, tak wartości, jak przekonań czy przeżyć.

Indywidualne wywiady pogłębione karier kryminalnych kobiet posiadają wartość dodaną, którą jest m.in. możliwość dotarcia do struktur głębokich, ujawnienia emocji i przeżyć osób badanych. Wywiady pogłębione posiadają również wady. Nie ma bowiem danych dotyczących tego, w jaki sposób tworzą się, odtwarzają oraz funkcjonują wzory roli płci żeńskiej w karierach kryminalnych, dlatego trudno szukać informacji mogących służyć porównaniu. IDI nie dadzą także jasnego obrazu badanego zjawiska. Niemniej badania jakościowe zdecydowanie poszerzają horyzont poprzez ukazanie przyczyn popełniania przez kobiety przestępstw po ich konsekwencje w dalszym życiu, również po opuszczeniu zakładu karnego. Są to kwestie bardzo istotne, ponieważ karalność może być przyczyną marginalizacji, a dalej wykluczenia społecznego kobiet, które odbywały wieloletnią karę pozbawienia wolności. Temat wywiadów skierowany ku aktom przestępczym sprawia, że poruszamy się po niezwykle delikatnym gruncie poufności i anonimowości. W IDI ani my, będąc badaczami, nie jesteśmy anonimowi, ani badani nie są anonimowi. Brak anonimowości podczas wywiadów jest o tyle istotny, iż pozwala zbudować więź, szczególną relację działającą w obu kierunkach. Z jednej strony badany ma możliwość poznać osobę, w ręce której oddaje wiedzę o swoich życiu oraz w jakim celu zostanie ona wykorzystana, a przez to zdecydować, co i jak chce powiedzieć. Z drugiej strony badacz otrzymuje dar zaufania, iż wiedza, jaką zdobędzie w trakcie badania, zostanie wykorzystana zgodnie z celami badania, nie zostanie przekłamana oraz ujawniona osobom trzecim. Pod tym względem IDI wyróżniają się na tle

23 S. Kvale, *Prowadzenie wywiadów*, Warszawa 2012, s. 127.

24 N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, Warszawa 2009, s. 17.

25 D. Jemielniak, *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, Warszawa 2012, s. 119.

innych rodzajów badań, bowiem zmniejsza się dystans dzielący badaczy i badanych, dając możliwość uzyskania pełniejszej, bardziej szczegółowej, a niepowierzchownej wiedzy na dany temat. Należy jednak dołożyć wszelkich starań, by na podstawie zgromadzonego materiału empirycznego nie można zidentyfikować respondentów i aby ci, działając w dobrej wierze, nie doznali żadnego uszczerbku, czuli się bezpiecznie nie tylko w trakcie badania, ale również po jego zakończeniu. Tajemnica zawodowa badacza musi dawać respondentom pełne poczucie dyskrecji oraz przekonanie, że świat, który otworzyli przed badaczem, zostanie uchroniony. Ponadto badani muszą zostać poinformowani, jakie środki ostrożności zostaną podjęte celem zapewnienia poufności danych oraz jakie instytucje lub osoby będą miały do nich dostęp[26]. Budowanie relacji opartej na uczciwości, szczerości, spójności, otwartości i pewnej dozie zaufania obu stron jest tym, co tworzy zestaw wartości, który z pewnością nie zostanie zanegowany przez świat nauki. Badacz powinien przyjąć rolę partnera w rozmowie, gdyż wywiad musi być dialogiem równych sobie stron. Tylko taka forma gwarantuje pełną otwartość i zrozumienie, a także pomimo subiektywnego postrzegania rzeczywistości przez badanego daje możliwość zgromadzenia materiału, który badacz może obiektywnie ocenić. Jest to niezwykle ważne z uwagi na to, że pozycja badacza niejako z zasady jest dominująca, ponieważ wkracza on w środowisko badanych. Warto podkreślić, że pozycja badacza, czy też wyrównanie poziomu komunikacyjnego, by być partnerem w dialogu dla respondenta, nie wyklucza jednak tego, iż będzie on dla badanych liderem w owym wywiadzie.

Nade wszystko należy pamiętać, iż wywiad narracyjny nie kończy się w momencie wyłączenia dyktafonu. Niezmiernie ważną fazą wywiadów jest faza normalizująca, rozpoczynająca się po zakończonej narracji i odpowiedziach badanego na zadane mu pytania. Faza ta jest tak istotna, jak słuchanie i rejestrowanie wywiadu. Ideą wywiadu narracyjnego jest moralne przesłanie o tym, iż jest to autentyczne spotkanie z Innym[27]. Ten moment pozwala badaczowi wychwycić kontekst opowieści badanych lub uzyskać informacje, jakie w toku narracji zostały pominięte (celowo lub nie). Badany poświęca czas i wysiłek (mentalny i emocjonalny) na opowiedzenie swojej historii, dlatego badacz winien poświęcić również swój czas, aby nadać interakcji znaczenia nie tylko w kontekście relacji badacz – badany, ale również jako spotkania. To także czas na utrwalenie budowanego przed i w trakcie wywiadu zaufania, rozmowę odnoszącą

26 M. Cowburn, L. Gelsthrope, A. Wahidin, *Research Ethics in Criminology Dilemmas, Issues and Solutions*, Routledge, Nowy Jork i Abingdon 2017.

27 M. Buber, *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, Warszawa 1992.

się do narracji badanego, która utwierdzić może narratora w przekonaniu o wadze tego, co powiedział i jak uważnie został wysłuchany. Żadna z zasad etycznych nie nakazuje, aby w taki sposób kończyć wywiady, jednak intuicyjne wyczucie etyki oraz lojalności wobec badanych każą przyjąć taką postawę.

Obszary problemowe w badaniu karier kryminalnych kobiet

Praca badawcza rozpoczyna się od wskazania zagadnienia lub istotnego problemu. Hesse-Bieber i Leavy[28] sugerują, aby poddać go etycznej refleksji dla zapewnienia, że proces badawczy kieruje się zasadami, jakie wykraczają poza świadomą zgodę badanych. Refleksja powinna rozpocząć się od nazwania rodzaju etyki, jaka kieruje nie tylko życiem badacza, ale i jego pracą badawczą oraz dyscypliną, którą reprezentuje, a także gdzie rozpoczyna się i kończy zobowiązanie etyczne wobec badanych. Badanie karier kryminalnych kobiet, jakie odbywały wieloletnią karę pozbawienia wolności, a więc grupy wrażliwej, jest badaniem budowanym na modelu relacyjnym, w którym refleksyjność badawcza pozwala na podjęcie dialogu z własnym stanowiskiem etycznym, a w konsekwencji zmierzenia się z własnymi przekonaniami, jakże ważnymi w dążeniu do obiektywizmu. Niezmiernie ważne jest, aby wziąć pod uwagę istotę problemu badawczego nie tylko dla samych badanych, ale i dla innych osób, środowiska naukowego, czy też społeczeństwa, z którego wyłoniona zostanie próba badawcza[29]. Aby ustrzec się przed potencjalnymi błędami oraz ocenić wartość wyników, wskazane jest przeprowadzenie badania pilotażowego, które może ujawnić niezauważone na etapie planowania błędy projektu badań pod względem procedury pozyskiwania danych, ukazując jednocześnie te elementy procesu, które należy rozpatrywać nie tylko w kategoriach metodologicznych, ale również, a może przede wszystkim, etycznych.

Określenie głównego celu oraz sformułowanie pytań badawczych należy do obowiązków badacza, jednak przed przystąpieniem do badań autor zobowiązany jest przedstawić oraz wyjaśnić ów cel respondentom[30]. Badacz jest odpowiedzialny nie tylko za to, co mówi, ale przede wszystkim za to, jak zrozumieją go badani. Niewłaściwe przekazanie

28 S.N. Hesse-Bieber, P. Leavy, *The practice of qualitative research*..., s. 107.

29 K.F. Punch, *Wprowadzenie do badań społecznych*...

30 S. Sarantakos, *Social research* (4 ed.), Nowy Jork 2005, https://dokumen.pub/qdownload/social-research-4nbsped-0230295320-9780230295322.html (dostęp: 19.08.2023).

tych informacji skutkuje wprowadzaniem w błąd respondentów. Każda wątpliwość badanego może niekorzystnie wpływać na przebieg wywiadu, a ostatecznie również na ilość i jakość zgromadzonego materiały empirycznego. Oświadczenie badanego o świadomej zgodzie wymaga, aby ten zrozumiał cel badania, swoją rolę, wkład, jaki wnosi w procedurę zbierania danych badawczych oraz wyraził dobrowolnie chęć udziału w badaniu[31]. Nietrudno wyobrazić sobie sytuację, w której wśród badanych kobiet bardzo dużą grupę będą stanowi te, które rozpoczęły swoją karierę przestępczą w bardzo młodym wieku, mogły przebywać w ośrodkach wychowawczych, skąd trafiały do zakładów karnych. Osoby karane mogły uchylać się od obowiązku szkolnego, nadużywać alkoholu, być uzależnione od narkotyków albo innych środków psychoaktywnych. Są to tzw. czynniki ryzyka, jakie mogą predykować podjęcie działalności przestępczej już we wczesnych latach młodzieńczych, jakie występują wspólnie lub niezależnie od innych czynników[32]. Skutkiem takiego biegu życia może być niskie wykształcenie. Małe możliwości percepcyjne oraz intelektualne mogą być przyczyną braku zrozumienia celu badania, w jakim mają wziąć udział. Niezwykle ważna staje się w tym miejscu umiejętność badacza dostosowania języka do możliwości badanych, nigdy odwrotnie.

Rozpoczęcie oraz realizacja projektu badawczego zależą w dużej mierze od tego, czy oraz na ile badani zaufają badaczowi w kwestiach dotyczących zobowiązań wobec nich. Kluczem do tego jest „praca nad zaufaniem"[33]. Istotą tej pracy jest wypracowanie takiej relacji z badanymi, która da im poczucie braku zagrożenia lub wykorzystania, a także satysfakcję, a przy tym pozwoli badaczowi na zgromadzenie danych jak najwyżej jakości. Często też jest to praca ściśle związana z pracą emocjonalną[34]. Praca nad zaufaniem rozpoczyna się na pierwszym spotkaniu z badanymi, trwa do momentu zakończenia badań. Jednakże bardzo często relacja zaufania musi być utrwalana do mementu publikacji lub

31 M. Israel, I. Hay, *Research ethics for social scientist…*, s. 61.

32 M. Łoś, A. Hawrot, Sz. Grzelak, A. Balcerzak, *Mapa czynników ryzyka i czynników chroniących młodzież przed zrachowaniami ryzykownymi. Raport I z badań NPZ.XI_17.2017*, Instytut Profilaktyki Zintegrowanej, Warszawa 2017, https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2018/10/raport-i-mapa-czynnikow-ryzyka-i-chroniacych-mlodziez-przed-zachowaniami-ryzykownymi.pdf (dostęp: 10.08.2023); W. Klaus i in. (red.), *Karierowicze kryminalni? Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich*, Warszawa 2021.

33 A. Strauss i in., *Social Organization of Medical Work,* Chicago, Londyn 1985, s. 135–136.

34 A.R. Hochschild, *Zarządzenie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć*, przeł. J. Konieczny, Warszawa 2009.

upowszechniania wyników badań na wypadek wystąpienia konieczności konsultowania ich z badanymi. Praca nad zaufaniem ma trzy wymiary: „praca nad minimalizowaniem poczucia zagrożenia badanych wynikającego z faktu uczestnictwa w badaniu, praca nad autentycznością relacji i nad definiowaniem roli badacza”[35]. Takie podejście do zaufania wpisuje się w jego ogólną definicję: „zaufanie jest zakładem podejmowanym na temat niepewnych, przyszłych działań innych ludzi”[36]. Praca nad zaufaniem kobiet posiadających kryminalną przeszłość jest szczególnie istotna ze względu na tematykę badań, wrażliwość kobiet oraz chęć uzyskania szczerej, niewymuszonej i swobodnej narracji. Badana grupa jest bardzo zróżnicowana, dlatego trudno wypracować jedną strategię budowania zaufania. Badacz powinien być czujny, traktować badane w sposób zróżnicowany, dostosowany do indywidualnych potrzeb kobiet. Elastyczność, a także spontaniczność w tym zakresie stają się przez to nieocenioną zdolnością. Praca ta będzie wymagać także różnej intensywności. Największym wyzwaniem wydaje się być zbudowanie zaufania podczas pierwszej interakcji, aby badane wyraziły chęć udziału w badaniu. Na dalszym etapie należy jednak zaufanie podtrzymywać, eliminując ryzyko wycofania zgody przez badane. Niemniej na badaczu spoczywa odpowiedzialność szukania kontaktu, wzbudzenia zaufania oraz potrzymania go zwłaszcza w grupach stygmatyzowanych lub zagrożonych marginalizacją, do jakich należą kobiety po odbyciu kary pozbawienia wolności. Kobiety te łatwiej zranić ze względu na mniej uprzywilejowaną pozycję społeczną[37]. Należy jednak być czujnym i ostrożnym, aby relacja zaufania na poziomie badacz – badany nie przeniosła się na sferę prywatną, gdyż może być ona zbyt dużym ciężarem, dlatego zaleca się utrzymanie zaufania w ramach sytuacji badania.

Szerokim polem ujawnienia się trudności natury etycznej jest moment gromadzenia danych badawczych, który stwarza najwięcej pułapek. Rzeczą nadrzędną jest, aby podczas badania nie narażać badanych na niebezpieczeństwo, a grupy szczególnie wrażliwe obdarzyć wyjątkową troską i traktować z ostrożnością[38]. Do takich grup należeć mogą „niepełnoletni (w USA poniżej 19. roku życia), osoby niepoczytalne, ofia-

35 I. Ślęzak, *Praca nad zaufaniem. Etyczne, praktyczne i metodologiczne wyzwania w relacjach badacz – badani na przykładzie etnografii agencji towarzyskich*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2019, 14, 1, s. 142.

36 P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństw*a, Kraków 2007, s. 69–70.

37 I. Ślęzak, *Praca nad zaufaniem…*, s. 143.

38 L. Hemmerman, *Researching the Hard to Reach and the Hard to Keep: Notes from the field on Longitudinal Sample Maintenance*, [w:] red. F. Shirani, S. Weller, *Conducting Qualitative Longitudinal Research: Fieldwork Experiences*, „Timescapes Working Paper Series” 2010, 2, https://timescapes-archive.leeds.

ry przemocy i nieszczęśliwych wypadków, kobiety ciężarne lub płody, więźniowie, chorzy na AIDS"[39], a w opisywanym badaniu również byłe osadzone. Aby mieć pewność, iż badanie karier kryminalnych kobiet nie narusza w żadnym punkcie zasad etycznych, zaleca się młodym badaczom, studentom czy doktorantom, aby przed rozpoczęciem przeprowadzenia badań złożyli do komisji etycznej działającej przy uniwersytecie wniosek o wydanie opinii dotyczącej planu badawczego. Komisja oceni potencjalne ryzyko przeprowadzenia badań ze szczególnym uwzględnieniem szkód „fizycznych, psychicznych, społecznych, ekonomicznych lub prawnych"[40]. Niestety studenci często nie mają zbyt dużego doświadczenia w prowadzeniu badań naukowych, dlatego mogą nie posiadać dostatecznie dużej wiedzy na temat etyki w badaniach. Studenci powinni mieć dostatecznie dużo okazji do doświadczania etyki poprzez udział w procesie gromadzenia danych, niemniej trudno o doświadczenie na początku badawczej drogi. Doświadczanie oraz obcowanie z różnymi badaniami oraz badanymi pozwala ukształtować określone pytania natury etycznej, jakie będą stanowić jasny drogowskaz, a nie zestaw abstrakcyjnych zasad czy wytycznych. Niejednokrotnie bowiem, myśląc o etyce, tłumaczy się, iż jest ona listą rzeczy, jakich nie wolno robić podczas gromadzenia danych badawczych, przez co badania są ograniczone[41]. Nic bardziej mylnego. Etyka pozwala młodym badaczom podjąć słuszne decyzje, ponieważ będą one miały wpływ na innych w sposób bezpośredni, np. podczas wywiadów i badań, w których dane gromadzone są poprzez interakcję z badanymi lub pośrednio po badaniach za pomocą gotowych opracowań czy raportów z badań. Dlatego konieczne jest, aby wybrać najlepszą z możliwych dróg dotarcia do wiedzy, co nie zawsze jest dla studentów jasne. Jest to szczególnie istotne, gdyż tak jak napisano wcześniej, postępowanie zgodne z etycznymi zasadami nie kończy się w momencie zebrania danych, ale na publikowaniu oraz upowszechnianiu zdobytej wiedzy. Jestem skłonna stanąć na stanowisku, iż nawet w momencie zakończenia procesu badawczego postępowanie etyczne i zobowiązanie względem badanych nadal trwają, chociażby z uwagi

ac.uk/wp-content/uploads/sites/47/2020/07/WP2-final-Jan-2010.pdf (dostęp: 19.08.2023).

39 J.W. Creswell, *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, wyd. I, Kraków 2013, s. 109.

40 S.D. Sieber, *Planning ethically responsible research*, [w:] red. L. Bickman, D.J. Rog, *Handbook of applied social research methods*, Thousand Oaks, Kalifornia 1998, s. 127–156.

41 J. Bos, *Research Ethics for Students in the Social Sciences*, Holandia 2020, s. 31, https://doi.org/10.1007/978-3-030-48415-6 (dostęp: 19.08.2023).

na to, iż często badacze powracają do badań, badanych, analizują zebrany materiał po upływie określonego czasu, dokonują analizy porównawczej itd. Wsparcie ze strony uniwersyteckich komisji etycznych jest nieocenione, gdyż z jednej strony wymusza na studentach zapoznanie się z wytycznymi, poszerzenie wiedzy dotyczącej etyki oraz namysł nad planowanymi badaniami, z drugiej zaś – szczegółową analizę procesu badawczego w taki sposób, aby nie naruszać zasad etyki. Proces oswajania z etyką w badaniach pozwala studentom na przemyślenie kwestii spornych oraz szczegółowe uzasadnienie niejasnych rozwiązań, co daje pewność, iż wiedza dotycząca etyki w planowanych badaniach naukowych została przez studentów dostatecznie zgłębiona oraz zrozumiana. Nie chodzi tylko o skonstruowanie odpowiednich procedur badawczych czy traktowania badanych z szacunkiem, choć jest to bardzo ważne. Etyka dotyczy m.in. rodzajów pytań czy przyjmowanych założeń. Obejmuje wpływ społeczeństwa oraz środowiska naukowego.

Świadoma zgoda na udział w badaniu stanowi warunek uczestnictwa. Formularz świadomej zgody winien być skonstruowany według najwyższych standardów[42]. Uczestnik badania może się wycofać na każdym etapie. Należy jednak pamiętać, że zgoda badanego nie upoważnia badacza do wykorzystywania zebranego materiału empirycznego w dowolny sposób. Informacje mogą być wykorzystywane zgodnie z założeniami procesu badawczego opracowanego na etapie projektowania. Pojawia się przy tym pytanie, czy zgoda powinna być podpisana przez badanego na początku, czy też na końcu badania. Można spotkać co do tej kwestii odmienne poglądy. Ogólna zasada mówi, że taką zgodę należy uzyskać od badanego na początku. Nigdy jednak nie wiadomo, w jakim kierunku potoczy się badanie, a w tym przypadku narracja badanego. Ani badacz, ani uczestnik nie wiedzą, jakie treści czy emocje zostaną ujawnione. Nie da się przewidzieć, jak daleko posunie się w swojej wypowiedzi narrator. Jeżeli zatem okaże się, iż badany oprócz informacji potrzebnych do opisania danego zjawiska ujawni dodatkowe dane, można poprosić o podpisanie drugiej zgody z odpowiednią adnotacją już po zakończonym badaniu. Nie ma wówczas wątpliwości co do tego, że uczestnik badania z pełną świadomością wyraża zgodę na wykorzystanie jego narracji. Z etycznego punktu widzenia badacz ma wówczas pewność, że nie naruszył zasad, które mogłyby potencjalnie zostać uznane za nieetyczne.

Kodeks etyki socjologa, jaki został uchwalony w 2012 roku przez Polskie Towarzystwo Socjologiczne, porusza także kwestię badania osób chorych psychicznie i fizycznie (pkt 15). Badacze powinni wziąć pod uwagę sytuacje, w których uzyskanie zgody na udział w badaniu, jaka

42 Zob. S. Sarantakos, *Social research*..., s. 19.

byłaby w pełni świadoma, może stanowić spore wyzwanie. Niejednokrotnie uzasadniony jest udział osób trzecich, będących pośrednikami. Konieczna jest przy tym dbałość, aby nie zakłócać relacji łączącej pośrednika z badanym. Nade wszystko nie należy pozyskiwać od osób trzecich danych na temat badanego, jakich sam nie chciał udzielić w trakcie badania. Często rzeczą dość trudną z uwagi na ochronę danych osobowych jest pozyskanie informacji o niepoczytalności uczestników badania. Nie ma gwarancji, iż osoby rekrutowane do badania udzielą prawdziwych informacji na temat swojego stanu zdrowia psychicznego. Istnieje ryzyko przeprowadzenia badania z osobą niepoczytalną, na co badacz nie ma wpływu, o ile nie uzyska tej wiedzy na etapie analizy, interpretacji oraz opisu wyników badań. Badacz może na etapie doboru próby poprosić o podanie informacji, jakie wykluczą osoby posiadające niechciane cechy, jednak nie możne mieć pewności, na ile będą one wiarygodne. Chęć bycia wysłuchanym może skłonić przyszłych badanych do przekłamania informacji w kwestionariuszu weryfikacyjnym. W tym miejscu pojawia się pytanie o wartość, jaką ma badanie osoby niepoczytalnej, i kolejne – czy warto w ogóle takie osoby brać pod uwagę, przygotowując i prowadząc badania. Z jednej strony badanie osób niepoczytalnych zapobiega ich społecznej marginalizacji, stygmatyzacji czy stereotypizacji. Z drugiej jednak musimy pamiętać, iż naszym celem jest zgromadzenie takiego materiału empirycznego, który będzie wnosił do nauki wiedzę, jakiej w przypadku karier kryminalnych kobiet brakuje, a którą można wykorzystać. To kolejny aspekt etycznego wymiaru badań, który wskazuje na to, że zachowując wszelkie proporcje, musimy tak dobierać grupę badawczą, by unikać podobnych trudności czy dylematów. Eliminowanie z badań osób z zaburzeniami umysłowymi sprawia, że są traktowane przedmiotowo poprzez założenie, iż niezdolne są być równoprawnym partnerem interakcji[43]. Wprost przeciwnie. Skoro podstawą etyki są tolerancja, zrozumienie, otwartość, brak uprzedzeń, to odsuwanie od możliwości wypowiedzenia się osoby niepełnosprawnej umysłowo nie jest zachowaniem etycznym. Zasadne więc jest oddanie głosu tym ludziom pomimo dzielących badanego i badacza różnic, jakie wynikają z nieporównywalnego stanu zdrowia i sprawności umysłowej. Pytania

43 J. Niedbalski, *Dylematy etyczne i problemy metodologiczne warsztatu badacza na przykładzie badań prowadzonych w środowisku osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz niepełnosprawnością fizyczną*, „Studia Humanistyczne AGH" 2016, 15, 4, s. 42, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Humanistyczne_AGH/Studia_Humanistyczne_AGH-r2016-t15-n4/Studia_Humanistyczne_AGH-r2016-t15-n4-s35-51/Studia_Humanistyczne_AGH-r2016-t15-n4-s35-51.pdf (dostęp: 01.09.2023).

o zasadność i etyczność takich badań pojawiają się wówczas, kiedy badany jest silnie zaburzony psychicznie. Trudno jednak rozstrzygać kwestie etyczne na tym polu, ponieważ zależą od rodzaju badań prowadzonych z takimi osobami oraz od celów badań. Takie osoby mogą być nieprzewidywalne. Poczucie bezpieczeństwa w trakcie badań dotyczy nie tylko badanych, ale również badacza. Badacz nie może odczuwać zagrożenia, działać w nieznanym i niebezpiecznym dla siebie środowisku, dlatego koncepcja, by badania kobiet, które odbywały karę pozbawienia wolności, odbywały się poza murami zakładu karnego, jednak w ośrodkach lub instytucjach, jakie niosą pomoc byłym osadzonym, a przy tym stały na straży komfortu psychicznego obu stron.

Wśród kobiet biorących udział w badaniu, a przy tym należących do grup szczególnie wrażliwych, mogą również należeć osoby będące ofiarami przemocy. Można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że w badanej próbie znajdą się takie osoby. Pojawiają się więc pewne wątpliwości co do tego, na ile etyczne jest powracanie do tak trudnej przeszłości. Być może coś, co badacz sam oceni jako „trudne", „wrażliwe" czy „delikatne", wcale takie nie jest dla osoby badanej. Nie można mierzyć ciężaru według własnych przekonań, według swoich możliwości i wrażliwości. Każda osoba jest inna, dlatego każda ma inną odporność psychiczną. Owszem, prowadzenie wywiadów narracyjnych w kontekście przestępczości czy karier kryminalnych może być tematem trudnym tak dla badacza, jak i dla badanych. Nie zmienia to jednak faktu, że to badany decyduje o tym, co chce powiedzieć, a co chce przemilczeć. Jest to autonomiczna decyzja respondenta. Badacz nie powinien podejmować decyzji, nakładając na zadawane pytania osobistego filtru nadinterpretacji. Najlepszym rozstrzygnięciem jest, by badacz zadawał pytania zgodnie z przyjętym planem i dopuścił możliwość wycofania któregoś z nich lub nieudzielenia odpowiedzi. W tym miejscu potykamy się o jedną zasadniczą kwestię. Czy badacz może badanego zapytać o wszystko, czy jednak są takie pytania, które paść nie powinny? Trudno jest zająć jednoznaczne stanowisko, ponieważ – tak jak wskazano wyżej – granice są płynne i nie sposób wyznaczyć ich przed rozpoczęciem badań. Przy czym nieuzyskanie odpowiedzi na pytanie nie powinno być traktowane jak porażka, ponieważ nią nie jest. Badany – odmawiając odpowiedzi – wyznacza granice, jakich nie chce przekroczyć, dlatego jedynie słusznym zachowaniem jest uszanowanie decyzji oraz odstąpienie od ponownej próby zadawania tego samego pytania w inny sposób. Czasem działanie badacza pod presją, np. czasu, może skutkować wykorzystywaniem różnych technik wywierania wpływu na badanych do ujawniania doświadczeń i emocji, którymi niekoniecznie chcieliby się dzielić lub nad

którymi woleliby się zastanowić. Przebijanie warstwy ochronnej respondenta „koniem trojańskim”[44], aby dojść tam, gdzie badacz nie jest zapraszany, stanowi również naruszenie zasad etyki. Taka sama zasada dotyczy pytań uzupełniających. Jeśli po zakończonej narracji pojawią się pytania, należy je formułować w sposób jasny, prosty i klarowny[45], zgodnie z zasadą „od ogółu do szczegółu”, aby ostrożnie, bez pośpiechu, krok po kroku wprowadzać badanego w pytania bardziej szczegółowe i drażliwe. Doświadczony badacz rozpozna moment, którym powinien zakończyć zadawanie pytań. Nawet jeśli pytania zabrną zbyt daleko, badany decyduje o tym, co chce powiedzieć, co pominąć, ponieważ i na takie sytuacje badacz nie ma wpływu. Nie oznacza to jednak, że decyzja o prowadzeniu wywiadów w badaniach jakościowych pozostać ma bez refleksji badacza. Każdy zobowiązany jest moralnie do analizy tego, jakie tematy mogą wywołać zdenerwowanie u badanych, czy i na ile badani mogą wpływać na interpretację wyników[46] lub w jakim momencie dociekanie badawcze powinno zostać zakończone. Kariery kryminalne kobiet są tematem drażliwym, ponieważ dotyczą sfery intymnej, własnej tożsamości respondentek, doświadczeń, wewnętrznych przeżyć, a niejednokrotnie również cielesności. Badane podczas wywiadów mogą doświadczać różnych stanów emocjonalnych – od wstydu, zażenowania i strachu, po dumę. Narracje niezależnie od woli badacza będą oscylować na granicy tabu. Jednak najwłaściwszą postawą, jaką powinien przyjąć badacz, jest współdziałanie w roli współtwórcy procesu badawczego[47]. Oznacza to ni mniej, ni więcej, jak pełną otwartość i zrozumienie czy poszanowanie prywatności. Natarczywość lub wszelkie próby usilnego przekroczenia granic narratorów przynoszą odwrotny skutek, powodując efekt wycofania i braku otwartości samych badanych. Takie działanie jest nieetyczne, niedopuszczalne moralnie. Zdarzyć się mogą również po stronie badacza takie zachowania, jak obcesowość czy dokuczliwość. Nie może dojść do sytuacji, kiedy w jakikolwiek sposób badacz próbuje pokazać rozmówcy, że wie więcej lub lepiej. Skoro tak jest, to w jakim celu prowadzone są badania? Takie negatywne, niekontrolowane poczynanie może wywołać złe samopoczucie lub zaniżenie samooceny respondentów, wycofanie zgody badanego na udział w badaniu oraz przerwanie wywiadu. Rzetelność i uczciwość nie godzą się z taką taktyką badawczą. Troska o badanych jest rzeczą nadrzędną, a minimalizowanie szkód – obowiązkiem. Podejmowanie prób negatywnej oceny badanego, dąże-

44 S. Kvale, *Prowadzenie wywiadów…*
45 Tamże.
46 Tamże.
47 J.W. Creswell, *Projektowanie badań naukowych…*

nie do zakończenia wywiadu skutkują także odarciem swojej pracy oraz wysiłku badanego z szacunku, obiektywizmu oraz wartości poznawczej zgromadzonego materiału empirycznego.

Trudności etycznych dotyczących procesu gromadzenia danych może dostarczyć również kwestia identyfikacji badacza oraz instytucji, jaką reprezentuje. Podanie badanym tych informacji jest niezbędne w procesie badawczym, ponieważ może dojść do błędnego zrozumienia celu badania. Podczas badania grup wrażliwych (np. osób z upośledzeniem neurologicznym, byłych skazanych) problem ten jest wart szczególnej uwagi. Dodatkowo, kobiety opuszczające zakłady karne mogą źle odczytać badanie. Sytuacja badania opiera się na otwartości oraz intymności, które mogą być zwodnicze[48]. Zaangażowanie badacza oraz aktywne słuchanie mogą w niektórych momentach przypominać rozmowę quasi-terapeutyczną. Nawet jeśli osoba prowadząca posiada takie kwalifikacje, wywiad badawczy nie jest polem do pracy terapeutycznej. Zaistnienie takiej sytuacji może sprawić, że nie zostaną zebrane dane badawcze zgodne z celami. Nawet gdyby udało się je uzyskać, istnieje ryzyko stronniczości i braku zachowania obiektywizmu badawczego podczas ich analizy i interpretacji. Wywiad nie powinien być też spotkaniem nakierowanym na cele pomocowe skierowane do tej grupy społecznej, ale zebraniem informacji celem ich analizy oraz opisu. Osoby po odbytej wieloletniej karze pozbawienia wolności mogą znajdować się w trudnej sytuacji, chociażby ze względu na sytuację socjalną lub obciążenie psychiczne spowodowane koniecznością readaptacji społecznej. Może zdarzyć się sytuacja, w której badane, wyrażając zgodę na udział w badaniu, będą próbowały wpłynąć na badacza, aby ten występował w ich imieniu celem poprawy ich sytuacji egzystencjonalnej lub pomocy w uzyskaniu określonych celów. Należy pamiętać, by zaznaczyć rolę, jaką pełni badacz oraz instytucja, którą reprezentuje. W przypadku spotkań terapeutycznych należy wziąć pod uwagę nie kwestię etyki badawczej, ale konieczność zachowania poufności wynikającą z praktyki terapeutycznej czy Kodeksu etyczno-zawodowego psychologa, co dodatkowo wyklucza możliwość upubliczniania treści narracji.

Gromadzenie danych badawczych jest niezwykle ważnym etapem procesu badawczego. Czynnikiem decydującym o pomyślności albo niepowodzeniu jest dobór uczestników badania. Zgromadzone informacje powinny pochodzić od osób, które faktycznie mają wiedzę lub doświadczenia związane z celem badania. Dobór próby badawczej, sposób jej

48 S. Kvale, *Prowadzenie wywiadów*...

doboru, zasady doboru oraz określenie grupy docelowej są czynnikami decydującymi o trafności badania.

Badanie karier kryminalnych kobiet jest trudnym badawczo wyzwaniem. Badacz, chcąc pozyskać jak najbardziej rzetelne dane, powinien zwrócić swoją uwagę na kobiety, które opuściły już zakłady karne. Wywiad narracyjny w tym przypadku polega na uzyskaniu od badanej jak największej ilości informacji o jej dotychczasowym życiu. Przeprowadzenie badania w warunkach izolacji więziennej obarczone jest trudnościami, jakie mogą wpływać na wiarygodność narracji. Wywiad, czy też inne badanie naukowe, w którym konieczna jest bezpośrednia interakcja badanego i badacza, wymusza w zakładach karnych obecność osób trzecich w postaci pracowników służby więziennej, tj. strażnika lub oddziałowego. Osoby te pozyskują jako słuchacze informacje o badanych. Istnieje w związku z tym ryzyko, iż badane odbywające karę pozbawienia wolności nie będą chciały rozmawiać, mogą powstrzymywać się od rozwijania kwestii istotnych dla badania, przez co pojawić się może problem trafności i rzetelności całego procesu badawczego. Patrząc z punktu widzenia etyki, można mieć słuszne wątpliwości co do zachowania poufności oraz anonimowości badanych. Sprawą zupełnie inną, budzącą również wątpliwości natury etycznej, jest dobrowolność. Badacz bowiem nie ma gwarancji, iż badane wyraziły nieprzymuszoną chęć wzięcia udziału w badaniu. Nietrudno wyobrazić sobie sytuację, w której pracownicy zakładu karnego typują osoby do badania według własnych kryteriów, zachęcają je do udziału w zamian za określone korzyści lub w jakikolwiek inny sposób wpływają na treść ich wypowiedzi. Te i inne zagrożenia mogą pojawić się podczas prowadzenia badań w jednostkach penitencjarnych. Aby zatem uniknąć podobnych trudności, a przy tym stać na straży etyki badania karier kryminalnych, powinny być prowadzone z kobietami w warunkach wolnościowych, które samodzielnie zdecydują o wzięciu udziału w badaniu. Jeżeli badane będą przebywać w ośrodkach postpenitencjarnych prowadzonych przez instytucje pozarządowe ukierunkowane na szeroką pomoc readaptacyjną, należy uzyskać zgodę danego ośrodka na prowadzenie badań, a następnie skierować do potencjalnych badanych zapytanie o chęć udziału w badaniu[49]. Trzeba dołożyć wszelkich starań, aby badanie nie naruszyło trybu funkcjonowania ośrodków oraz jego podopiecznych[50]. Wiele ośrodków posiada wewnętrzne regulaminy, jakie przewidują zaistnienie podobnych sytuacji, dlatego konieczne jest zapoznanie się z nimi oraz ich przestrzeganie. Dodatkowym plusem doboru próby w taki sposób

49 J.W. Creswell, *Projektowanie badań naukowych*...

50 Tamże.

jest zróżnicowanie badanych, ponieważ kobiety przebywające w ośrodkach pochodzą z różnych części Polski, co wyeliminuje możliwość błędu w postaci terytorialności określonych rodzajów przestępstw oraz czynników sprzyjających karierom przestępczym. Zachowane zostaną różnorodność, a także wiarygodność i obiektywizm badania.

Często zdarza się, iż kobiety przebywające w takich miejscach mają obowiązek podjęcia pracy zarobkowej. Dlatego też badania powinny być realizowane w czasie wolnym od pracy, zaś dla tych badanych, które zdecydują się wziąć udział w badaniu w czasie pracy, i tym samym zrezygnują z części należnego im wynagrodzenia, może zostać przewidziana rekompensata. Grupa badawcza powinna zostać poinformowana o rekompensacie za poświęcony czas, aby uniknąć sytuacji, w której część kobiet nie wyrazi zgody na udział z troski o własną sytuację materialną. Zasadność rekompensaty dla uczestników badań może być niejednokrotnie sprawą wątpliwą, gdyż nie może być ona zachętą wywierającą jakąkolwiek formę przymusu[51]. W przypadku badań karier kryminalnych kobiet trudno jest jednoznacznie ocenić, na ile zasadne lub nie jest przekazywanie kobietom finansowej rekompensaty za udział w badaniu. Jeżeli badane po opuszczeniu zakładu karnego trafiły do jakiejkolwiek instytucji pomocowej, może to oznaczać (choć nie w każdym przypadku), że nie mają dokąd się udać, a przy tym nie posiadają środków finansowych dla zapewnienia sobie lokum. Dla takich kobiet pieniądze w jakiejkolwiek sumie będą stanowiły ogromną wartość, dlatego mogą zgodzić się na badanie celem uzyskania korzyści finansowych. Dla osoby, która spędziła wiele lat w izolacji więziennej, często bez wsparcia osób bliskich oraz (często) bez możliwości pracy w zakładzie karnym, każde fundusze stanowić będą zupełnie inną wartość niż dla osób, które nie odczuwały w więzieniu braku pieniędzy. Dlatego obowiązkiem badacza jest powstrzymywanie się od jakichkolwiek prób wpływania za pomocą finansów na zgodę badanych. Zupełnie inna natomiast jest ta sytuacja, w której faktycznie badane chcą z własnej i nieprzymuszonej woli wziąć udział w badaniu, jednak ze względu na obowiązek pracy zarobkowej muszą zrezygnować z części swojego wynagrodzenia. W takich przypadkach rekompensata jest absolutnie zasadna i wskazana. Nietrudno przy tym uzyskać informacje o tym, która z przyszłych badanych pracuje bądź nie, ponieważ nie są to informacje chronione i można je uzyskać w ośrodkach, w których badacz ma zamiar przeprowadzić badanie. Po-

51 V. Morrow, *The Ethics of Social Research with Children and Families in Young Lives: Practical Experiences*, „Young Lives Working Paper Series" 2009, 53, https://www.younglives.org.uk/sites/www.younglives.org.uk/files/YL-WP53-Morrow-EthicsOfResearchWithChildren.pdf (dostęp: 15.07.2023).

zostaje jednak jeszcze jedna kwestia związana z tym problemem. Nie można dopuścić do sytuacji, kiedy osoby niepracujące, które nie poniosły strat finansowych w wyniku udziału w badaniu, czuły się w jakikolwiek sposób pominięte lub pokrzywdzone. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby i takie osoby otrzymały rekompensatę w takiej samej wysokości jak inne kobiety. Można potraktować wówczas te pieniądze jak podarunek po badaniu, wiedząc, że osoby niepracujące bardziej niż pracujące potrzebują tych pieniędzy. Będzie to gest szacunku i wdzięczności za poświęcony czas, a jednocześnie wyraz uznania za bezinteresowny wywiad.

Podstawowym obowiązkiem badacza jest zapewnienie poufności dotyczących samych badanych, jak i informacji, jakie zostają w toku procesu badawczego ujawnione. Procedury, które wyznaczają standardy archiwizacji danych, rozwiązują problem tylko częściowo, bowiem nie zawsze ukrycie tożsamości jest możliwe[52]. Nawet najmniejszy szczegół biografii badanych daje możliwość zidentyfikowania ich lub odnalezienia w internecie. Z drugiej jednak strony zmiana wszystkich szczegółów może doprowadzić do zmiany kontekstu znaczeniowego i wyjałowić go empirycznie[53]. Innym zagrożeniem jest także sytuacja, w której zmiana detali przez badacza zostanie podyktowana zmianą kulturową i aktualnym kontekstem społecznym, co w zasadniczy sposób zmienić może sposób interpretacji narracji. Pojawić się może na tym etapie również inny problem etyczny. Nie zawsze badani chcą pozostać anonimowi. Badacz musi zatem pozwolić badanym na zachowanie prawa do niezależności oraz własności wypowiedzi. Coraz częściej spotykane są sytuacje, w których uczestnicy badań chcą pozostać autentyczni i możliwi do zidentyfikowania, zaprzeczając tym samym regułom animizacji danych[54]. Słusznym zabiegiem wydaje się więc konsultowanie z uczestnikami tego – czy i w jakich kontekstach chcą być reprezentantami[55]. Ian Parker[56] także stoi na stanowisku, aby dyskutować z osobami biorącymi udział

52 K. Kaźmierska, *Autobiograficzny wywiad narracyjny – kwestie etyczne i metodologiczne w kontekście archiwizacji narracji*, „Studia Socjologiczne" 2014, 3, 214, s. 221–238, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-327e2e87-7126-4942-b19b-8360bfa70461 (dostęp: 18.07.2023).

53 N.S. Mauthner, O. Parry, *Czyje to w ogóle dane? Zagadnienia praktyczne, prawne i etyczne archiwizacji danych z badań jakościowych*, „Socjologia" 2004, 38, 1, s.144, https://www.researchgate.net/publication/249825868_Whose_Data_Are_They_Anyway_Practical_Legal_and_Ethical_Issues_in_Archiving_Qualitative_Research_Data#fullTextFileContent (dostęp: 24.08.2023).

54 R. Wiles, *What are Qualitative Research Ethics?*...

55 Tamże.

56 I. Parker, *Qualitative Psychology. Introducing Radical Research*, Buckingham 2005.

w badaniu kwestię ich anonimowości, gdyż dla niego samego anonimowość może być przyzwoleniem na kontrolowanie i rozpowszechnianie wyników badań. Niemniej należy obdarzyć szczególną troską obowiązek poinformowania uczestników o możliwych konsekwencjach, np. podczas publikowania raportu badań, w którym mogą zostać zawarte informacje, jakich upublicznienia nie życzą sobie uczestnicy. Dotyczy to również ujawnienia danych, które nie powinny zostać ujawnione. Należy tutaj uwzględnić również obowiązek poinformowania organów ścigania o przestępstwach popełnionych przez badanych, za które nie zostali skazani. Zgodnie z art. 240 par. 1 Kodeksu karnego, jeżeli badacz pozyska informacje o przestępstwach nierozliczonych, jest zobowiązany do zgłoszenia tego faktu odpowiednim instytucjom, co dalej wiąże się z konsekwencjami karnymi względem osób, które dopuściły się ich popełnienia. Pamiętajmy, że niespełnienie tego warunku sprawia, że sam badacz narusza przepisy prawa i sam naraża się na odpowiedzialność karną. W takiej sytuacji badacz powinien postąpić zgodnie z literą prawa. Zaleca się więc, aby badając kariery kryminalne kobiet, już na samym początku wywiadu jasno zaznaczyć, iż badanie dotyczy tych przestępstw, za które rozmówczynie poniosły konsekwencje karne, nie zaś tych, które nigdy nie zostały ujawnione.

Ostatnią kwestią – jak się wydaje – podczas rozważań etycznych dotyczących gromadzenia danych jest pozyskanie informacji o osobach, z którymi badacz może kontaktować się, jeżeli napotka niejasności na etapie analizy pozyskanych materiałów. Faktem jest, że badani w całości odpowiedzialni są za przekazywane treści. Może jednak zajść sytuacja, w której badany w jednej części narracji powie o czymś, co zostanie przez niego samego zanegowane w dalszej części wywiadu. Pozostaje zatem pytanie, czy należy skontaktować się ponownie z samym badanym celem doprecyzowania jego wypowiedzi, czy też badacz może próbować weryfikować takie informacje z osobami trzecimi lub odnajdywać odpowiedzi na nurtujące pytania w dokumentacji będącej w posiadaniu ośrodka. Praktyki w tym zakresie są zróżnicowane. Słuszniejsze jednak ze względów etycznych jest umówienie kolejnego spotkania z badanymi celem doprecyzowania i uzupełniania wywiadu o dodatkowe pytania[57].

Analiza oraz interpretacja danych badawczych również dostarczają pytań natury etycznej. W przypadku narracji interpretowanie tylko pojedynczych zdań wyrwanych z kontekstu, a nie całości wypowiedzi badanych, może powodować wyciągnięcie błędnych wniosków, a dalej – zafałszowania wyników badania. Należy również wziąć pod uwagę nie-

57 B.L. Berg, *Qualitative research methods for the social sience* (4 ed.), Boston 2001.

trwałość ludzkiej pamięci, która może spowodować powstanie nieścisłości, przez co analiza całej wypowiedzi uczestników nabiera szczególnej wartości. Niedopuszczalna etycznie jest interpretacja poprzez własne zaangażowanie oraz poglądy, np. polityczne, a wskazane krytyczne podejście oraz poznanie kontekstu społecznego, w jakim żył badany. Spojrzenie całościowe pozwoli na logiczne wyjaśnienie z pozoru niewiarygodnych opowieści badanych. Dodatkowo dane uzyskane w toku badania powinny być archiwizowane przez określony czas, dlatego w badaniu zastrzeżone zostanie prawo do ich przechowywania przez okres 5–10 lat[58]. Po tym okresie materiał empiryczny należy usunąć lub zniszczyć, aby osoby niepożądane do nich nie trafiły i nie wykorzystały w niewłaściwy sposób. Tutaj jednak pojawia się pewna nieścisłość i spór dotyczący własności zebranych materiałów badawczych. Kto jest ich właścicielem: badacz, badany czy może opiekun naukowy? Warto uzgodnić tę kwestię z uczestnikami podczas badania oraz podpisać odpowiednie porozumienie, szczególnie w sytuacji, kiedy mamy do czynienia z zespołami badawczymi, celem ochrony przed udostępnianiem osobom postronnym niebiorącym czynnego udziału w projekcie badawczym[59].

Ostatni etap badań to opis i rozpowszechnianie wyników przeprowadzonego badania, czego wymagają instytucje w momencie finansowania badań. Należy zwrócić uwagę na język pisania. Powinien być dobrany tak, aby nie generować np. uprzedzeń. Mowa tutaj o płci, orientacji seksualnej, wieku, niepełnosprawności (o ile wystąpi) czy pochodzeniu (rasowe lub etniczne)[60]. Język pisania powinien zachowywać pewien poziom szczegółowości. Zaleca się stosowanie konkretnych nazw zamiast uogólnień, a także zachowanie szacunku dla badanych[61]. W przypadku kobiet, które odbywały karę pozbawienia wolności, kwestia uprzedzeń i stereotypów jest szczególnie ważna. Już sam fakt bycia osobą skazaną sprawia, że mogą być stygmatyzowane, co powoduje uprzedzenia, a dalej – wykluczenie społeczne, które pociąga za sobą dalsze konsekwencje oraz trudności podczas próby readaptacji społecznej. Dlatego nazywanie ich „kryminalistkami" lepiej zastąpić określeniem „skazane prawomocnym wyrokiem", nie nazywać ich „podmiotami", a „uczestnikami badania" lub „badanymi". Stosowanie żeńskich form zawodów jest

58 S.D. Sieber, *Planning ethically responsible research*...

59 J.W. Creswell, Projektowanie badań naukowych...

60 Tamże.

61 *Publication manual of the American Psychological Association: the official guide to APA style* (7th ed.), American Psychological Association, Waszyngton 2020, s. 213, http://bibliotecaunisa.com/wp-content/uploads/2020/05/APA%20Publication%20Manual%207th%20Edition%20by%20American%20Psychological%20Association.pdf (dostęp: 29.08.2023).

w tym wypadku nader cenione. Istnieje jednak pewna nieścisłość etyczna niewytłumaczona przez kodeksy etyczne dotycząca języka narratorów. Badacz bowiem jest zobowiązany szanować język, jakim posługują się badani. Niemniej zdarza się, że jest on nacechowany negatywnymi stereotypami lub uprzedzeniami. Badacz – dokonując transkrypcji wywiadu – staje się niejako ich współautorem. Nieścisłość polega na tym, iż prowadzący badania z jednej strony winien stać na straży unikania języka uprzedzeń, ale nie może ingerować w narrację, powinien zachować język i styl osoby mówiącej, a dalej opisywać z jak największą dokładnością intencje narratorów. Pozostaje w takiej sytuacji wierzyć w rozsądek oraz doświadczenie badaczy.

Do innych problemów etycznych wynikających z publikowania wyników badań należą wszelkiego rodzaju kroki zmierzające do fałszowania wyników, ich ukrywania lub modyfikowania w taki sposób, aby dostosować je do badacza, odbiorców, instytucji finansujących lub czasopism, w których miałaby się pojawić publikacja[62]. Częstym problemem etycznym dotyczącym publikacji naukowych jest niezaliczenie do autorów osoby zaangażowanej w badanie oraz dodawanie tych, którzy nie mieli żadnego wkładu w proces badawczy[63]. Nieetyczne jest wykorzystywanie pracy osób, które nie zostaną docenione za swoją pracę współautorstwem.

Wreszcie ostatnią kwestią jest ujawnienie procedury i schematu badania, aby potwierdzić wiarygodność opisywanych danych[64], a przy tym niegenerowanie powtarzających się w treści artykułów, jakie nie wnoszą niczego nowego, a jedynie generują dorobek naukowy badacza. Słuszne byłoby, aby badacze sami kontrolowali te kwestie, jednak są czasopisma, które – strzegąc etyki – wymagają oświadczenia, że badacz nie jest w trakcie publikacji i nie pracuje nad podobnym artykułem naukowym, co mimowolnie wymusza ostrożność autorów publikacji.

Oprócz opisanych wyżej rozważań etycznych dotyczących prowadzenia badań jakościowych należy wziąć pod uwagę dodatkowo umiejętności badacza, który powinien być przygotowany metodologicznie i merytorycznie. Nieetyczne jest podejmowanie prób przeprowadzenia badań przez osoby, które nie mają wiedzy oraz umiejętności potrzebnych do przeprowadzenia procesu badawczego we właściwy sposób. Z braku podstawowej wiedzy mogą wynikać inne błędy etyczne, przed którymi trudno się ustrzec. Mowa tutaj m.in. o roli badacza podczas prowadzenia

62 L.W. Neuman, *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches* (4 ed.), Boston 2000.

63 M. Israel, I. Hay, *Research ethics for social scientist*...

64 L.W. Neuman, *Social research methods*...

wywiadów narracyjnych, w których najważniejsza jest rola badanego oraz treść jego narracji. Im mniejsza więc ingerencja badacza w narrację, tym wartość zebranego materiału oraz informacji jest większa. Dopytywanie o szczegółowe daty lub wydarzenia mogą zaburzać treść narracji. Z jednej strony istnieje prawdopodobieństwo zacierania przykrych lub wstydliwych doświadczeń badanego, z drugiej – narzucania określonego spojrzenia. Jakakolwiek ingerencja w relację badacz – badany przez zmniejszenie dystansu może mieć wpływ na oczekiwane rezultaty badania oraz szczerość narratorów. Zaangażowanie osoby prowadzącej w relację może powodować dodatkowo stronniczość podczas analizy oraz opisywania rezultatów badania.

Badania jakościowe ze swej natury dostarczają większych dylematów etycznych, mimo że dają szerszy obraz badanego zjawiska, pomagają lepiej zrozumieć kontekst oraz znaczenie doświadczeń i narracji badanych. Oszacowanie wiarygodności uzyskanych informacji nie jest rzeczą prostą, szczególnie wówczas, kiedy narracja nie jest dokładna, precyzyjna, a dodatkowo subiektywna. Rola badacza jest wówczas szczególnie istotna. Zwłaszcza kiedy do analizy oraz interpretacji wykorzystuje się programy do analizy danych jakościowych. Program nie ma możliwości poddawania refleksji kodowanych danych. Zadaniem badacza jest pozostanie w roli niezależnego interpretatora oraz obiektywnego rekonstruktora rzeczywistości, jaką opisuje badany w swojej narracji.

Zakończenie/konkluzje

Dylematy etyczne dotyczące badania karier kryminalnych kobiet, o których mowa była wcześniej, wskazują, iż nierozłącznym aspektem pracy badawczej jest zamysł nad moralnością w badaniach dotyczących kobiet w niezwykle drażliwym obszarze, jakim jest działalność przestępcza. Badacz zostaje postawiony niejako w dwuznacznej sytuacji. Z jednej strony dąży do jak najlepszych efektów swoich badań, z drugiej doświadcza trudności wynikających z bezpośredniej interakcji z badanymi osobami. Właściwą postawą jest zatem odnalezienie złotego środka, utrzymanie równowagi między koniecznością zdobywania danych, prowadzenia wywiadów a ingerencją w osobiste doświadczenia, emocje i życie badanych. Pomocne w tym zakresie stają się więc kodeksy etyczne oraz wytyczne, jakie stanowią swoisty drogowskaz badawczy, pokazując to, co jest dopuszczalne, a co nie w procesie badawczym. Nieoceniona jednak staje się intuicja badacza, ponieważ każda z badanych kobiet wymaga indywidualnego podejścia. Nie ma tutaj gotowego szablonu, jaki można przyłożyć do każdej kobiety. Poszanowanie różnorodności badanych przy

dążeniu do obiektywizmu, mimo że nie jest zadaniem łatwym, jest jednak możliwe do zrealizowania. Każdorazowo decyzja dotycząca granic dociekania pozostaje w gestii badacza, z ważnym założeniem, że ten zna prawa jednostki i nie stara się ich na siłę łamać. Przy czym nie ma złotego środka na ustrzeżenie się przed błędami. Owszem, należy dołożyć wszelkich starań, aby proces badawczy przesiąknięty był wskazówkami i zasadami etycznymi badań jakościowych, jednak badacz sam dla siebie jest strażnikiem ich przestrzegania. Aby ustrzec się przed popełnianiem błędów, warto poddać refleksji, czy nie byłoby lepszym rozwiązaniem prowadzenie badań w zespołach badawczych, w których wsparcie bardziej doświadczonych badaczy jest nieocenione. Należy pamiętać, że nie jesteśmy w stanie przewidzieć wszystkich konsekwencji swoich badań, dlatego dbałość o przestrzeganie zasad moralnych ma tym większe znaczenie. Życzliwość wobec badanych oraz niejako służebność wobec nich może być odpowiedzią na dylematy etycznie związane nie tylko z badaniem przestępczości powrotnej kobiet, ale i innych obszarów badań społecznych. Nastawienie na rozmowę równego z równym może wyeliminować zdecydowaną większość dylematów etycznych.

Nasuwa się dodatkowy wniosek. Otóż nie można problemów etycznych traktować jednoznacznie, a raczej jako rekomendacje, jakie wraz ze zmieniającym się otoczeniem społecznym będą płynne, mogą się zmieniać w zależności od tematu badań, badanej grupy, okoliczności, kultury i wielu innych czynników. Najistotniejsze jednak jest, by zagadnienia etyczne nie były odsuwane w cień. Należy nieustannie o nich dyskutować, mieć świadomość zmian, jakie dokonują się na polu badań społecznych i nauki w ogóle. W związku z tym to na badaczach spoczywa szczególna odpowiedzialność moralna, ponieważ to my dążymy do interakcji. Badania socjologiczne zawsze dotyczą ludzi, dlatego też należy dążyć do równowagi między jakością prowadzonych badań a dobrem badanych ludzi.

Przedstawione w artykule dylematy stanowią jedynie część z tych, jakie mogą się pojawić podczas badania kobiet, przestępczości, karier kryminalnych w kształtowaniu życia kobiet. Udoskonalanie umiejętności badawczych w zakresie teorii, metodologii, a zarazem etyki badań społecznych niezależnych od tematyki badań, rodzaju czy okoliczności prowadzonych dociekań naukowych, to proces, który nie może zostać zrealizowany bez udziału badacza.

Bibliografia

American Psychological Association, *Publication manual of the American Psychological Association: the official guide to APA style* (7 ed.), Ameri-

can Psychological Association, Waszyngton 2020, http://bibliotecaunisa.com/wp-content/uploads/2020/05/APA%20Publication%20Manual%207th%20Edition%20by%20American%20Psychological%20Association.pdf (dostęp: 29.08.2023).

Beauchamp T.L., Childress J.F., *Zasady etyki medycznej*, przeł. W. Jacórzyński, Warszawa 1996.

Berg B.L., *Qualitative research methods for the social sience* (4 ed.), Allyn & Bacon, Boston 2001.

Bos J., *Research Ethics for Students in the Social Sciences*, Springer, Holandia 2020, https://doi.org/10.1007/978-3-030-48415-6 (dostęp: 19.08.2023).

Buber M., *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, Instytut Wydawniczy „Pax", Warszawa 1992.

Cowburn M., Gelsthrope L., Wahidin A., *Research Ethics in Criminology Dilemmas, Issues and Solutions*, Routledge, Nowy Jork i Abingdon 2017.

Creswell J.W., *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, wyd. I, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.

Daly K., *Feminist perspectives in criminology. A Review with gen Y in Mind*, [w:] E. McLaughlin, T. Newburn, *The SAGE handbook of criminoogical theory*, SAGE, Londyn 2010.

Denzin N.K., Lincoln Y.S., *Metody badań jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Dobre obyczaje w nauce: Zbiór zasad i wytycznych, Komitet Etyki w Nauce przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1994; http://www.umed.lodz.pl/pl/doc/bio/dobre_obyczaje.doc (dostęp: 19.07.2023).

Edwards R., Mauthner M., *Etyka i badania feministyczne: teoria i praktyka*, [w:] red. T. Miller, M. Birch, M. Mauthner, J. Jessop, *Etyka w badaniach jakościowych. Druga edycja*, SAGE, Londyn 2002, https://www.academia.edu/60588719/Ethics_and_Feminist_Research_Theory_and_Practice (dostęp: 25.08.2023).

Frankfort-Nachmias Ch., Nachmias D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Zysk i S-ka, Poznań 2001.

Galewicz W., *O etyce badań naukowych*, „Diametros" marzec 2009, 19, https://diametros.uj.edu.pl/serwis/pdf/diam19_galewicz.PDF (dostęp: 25.08.2023).

Hemmerman L., *Researching the Hard to Reach and the Hard to Keep: Notes from the field on Longitudinal Sample Maintenance*, [w:] red. F. Shirani, S. Weller, *Conducting Qualitative Longitudinal Research: Fieldwork Experiences*, „Timescapes Working Paper Series" 2010, 2, https://timescapes-archive.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/47/2020/07/WP2-final-Jan-2010.pdf (dostęp: 19.08.2023).

Hammersley M., Traianou A., *Etyka w badaniach jakościowych: kontrowersje i konteksty*, Sage, Londyn 2012, https://books.google.pl/books?id=I-SudEAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 25.08.2023).

Hesse-Bieber S.N., Leavy P., *The practice of qualitative research*, Sage, Thousand Oaks 2006, https://books.google.pl/books?id=89-uds_qERkC&printsec=-

frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=ethics&f=false (dostęp: 25.08.2023).

Hochschild A.R., *Zarządzenie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć*, przeł. J. Konieczny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Israel M., Hay I., *Research ethics for social scientist: Between ethical conduct and regulatory compliance*, SAGE Publications, Ltd, Londyn 2006.

Jemielniak D., *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

Kaźmierska K., *Autobiograficzny wywiad narracyjny – kwestie etyczne i metodologiczne w kontekście archiwizacji narracji*, *„Studia Socjologiczne" 2014, 3,* http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-327e2e87-7126-4942-b19b-8360bfa70461 (dostęp: 18.07.2023).

Klaus W., Rzeplińska I., Wiktorska P., Woźniakowska-Fajst D. (red.), *Karierowicze kryminalni? Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich*, Wydawnictwo INP PAN, Warszawa 2021.

Kvale S., *Prowadzenie wywiadów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

Łoś M., Hawrot A., Grzelak Sz., Balcerzak A., *Mapa czynników ryzyka i czynników chroniących młodzież przed zrachowaniami ryzykownymi. Raport I z badań NPZ.XI_17.2017*, Instytut Profilaktyki Zintegrowanej, Warszawa 2017, https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2018/10/raport-i-mapa-czynnikow-ryzyka-i-chroniacych-mlodziez-przed-zachowaniami-ryzykownymi.pdf (dostęp: 10.08.2023).

Mauthner M., Birch M., Jessop J., Miller T., *Etyka w badaniach jakościowych*, SAGE Publications Ltd, Londyn 2002.

Mauthner N.S., Parry O., *Czyje to w ogóle dane? Zagadnienia praktyczne, prawne i etyczne archiwizacji danych z badań jakościowych*, „Socjologia" 2004, 38, 1, https://www.researchgate.net/publication/249825868_Whose_Data_Are_They_Anyway_Practical_Legal_and_Ethical_Issues_in_Archiving_Qualitative_Research_Data#fullTextFileContent (dostęp: 24.08.2023).

Morrow V., *The Ethics of Social Research with Children and Families in Young Lives: Practical Experiences*, „Young Lives Working Paper Series" 2009, 53, https://www.younglives.org.uk/sites/www.younglives.org.uk/files/YL-WP-53-Morrow-EthicsOfResearchWithChildren.pdf (dostęp: 15.07.2023).

Murphy E., Dingwall R., *The Ethics of Ethnography*, [w:] red. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland i L. Lofland, *Handbook of Ethnography*, SAGE, Londyn 2001, https://ethnographyworkshop.files.wordpress.com/2014/11/murphy-dingwall-1994-the-ethics-of-ethnography-handbook-of-ethnography.pdf (dostęp: 28.07.2023).

Neuman L.W., *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches* (4th ed.), Allyn & Bacon, Boston 2000.

Niedbalski J., *Dylematy etyczne i problemy metodologiczne warsztatu badacza na przykładzie badań prowadzonych w środowisku osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz niepełnosprawnością fizyczną*, „Studia

Humanistyczne AGH" 2016, 15, 4, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Humanistyczne_AGH/Studia_Humanistyczne_AGH-r2016-t15-n4/Studia_Humanistyczne_AGH-r2016-t15-n4-s35-51/Studia_Humanistyczne_AGH-r2016-t15-n4-s35-51.pdf (dostęp: 01.09.2023).

Parker I., *Qualitative Psychology. Introducing Radical Research*, Open Uniwersity Press, Buckingham 2005.

Punch K.F., *Wprowadzenie do badań społecznych: podejście ilościowe i jakościowe*, Sage, Londyn 2005, https://books.google.pl/books?id=OvzPabc83HoC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 25.08.2023).

Rancew-Sikora D., Cymbrowski B., *Dylematy etyczne i ryzyko w badaniach terenowych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej" 2016, 12, 3, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-9e6eb368-1df5-4cd6-8b9c-350763ada2dd (dostęp: 10.08.2023).

Sarantakos S., *Social research* (4th ed.), P. McMillan, Nowy Jork 2005, https://dokumen.pub/qdownload/social-research-4nbsped-0230295320-9780230295322.html (dostęp: 19.08.2023).

Sieber S.D., *Planning ethically responsible research*, [w:] red. L. Bickman, D.J. Rog, *Handbook of applied social research methods*, Sage, Thousand Oaks, Kalifornia 1998.

Sołoma L., *Metody i techniki badań socjologicznych, wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002.

Strauss A., Fagerhaugh S., Suczka B., Wiener C., *Social Organization of Medical Work*, University od Chicago Press, Chicago, Londyn 1985.

Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.

Ślęzak I., *Praca nad zaufaniem. Etyczne, praktyczne i metodologiczne wyzwania w relacjach badacz – badani na przykładzie etnografii agencji towarzyskich*, „Przegląd Socjologii Jakościowej" 2019, 14, 1, https://czasopisma.uni.lodz.pl/socjak/article/view/4980

Wiles R., *What are Qualitative Research Ethics? The „What is?" Research Methods Series*, Bloomsbury Academic, Londyn 2013, http://dx.doi.org/10.5040/9781849666558 (dostęp: 25.08.2023).

Wyzwania etyczne w badaniu karier kryminalnych kobiet – perspektywa nauk społecznych

Streszczenie

Artykuł jest refleksją na temat wyzwań etycznych, jakie spotkać mogą naukowcy w badaniach jakościowych karier kryminalnych kobiet, które opuściły zakłady karne. Autorka odnosi się do procesu gromadzenia danych empirycznych, dokonując refleksji etycznej na poszczególnych jego etapach. Pierwsza część artykułu traktuje o znaczeniu reguł etycznych oraz dobrych praktyk. Druga część nawiązuje do fundamentów etycznych w indywidualnych wywiadach pogłębio-

nych, przechodząc do obszarów problemowych w badaniu karier kryminalnych kobiet. Ostatnia część jest podsumowaniem własnych przemyśleń na temat etyki wynikających z wiedzy i doświadczenia autorki w badaniu przestępczości. Artykuł powstał w ramach przygotowania do badań jakościowych tak wrażliwej grupy, jaką są kobiety po odbytej karze pozbawiania wolności.

Słowa kluczowe: badania jakościowe, wyzwania etyczne, etyka badań społecznych, proces badawczy, kariery kryminalne kobiet, wywiad biograficzny

Marzena Kaleta – magister nauk socjologicznych, doktorantka Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w dyscyplinie nauki socjologiczne. W latach 2017–2020 studentka studiów pierwszego stopnia na Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie w dyscyplinie: nauki socjologiczne. W latach 2020–2022 studentka studiów drugiego stopnia na Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie w dyscyplinie: nauki socjologiczne, specjalność: kryminologia i dezorganizacja społeczna. Od 2022 roku doktorantka Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w dyscyplinie nauki socjologiczne.

Ethical challenges in studying women's criminal careers – a social science perspective

Abstract

The article is a reflection on the ethical challenges that scientists may encounter in qualitative research on the criminal careers of women who have left prisons. The author refers to the process of collecting empirical data, conducting ethical reflection at its individual stages. The first part deals with the importance of ethical rules and good practices. The second part refers to ethical foundations in individual in-depth interviews, moving on to problem areas in the study of women's criminal careers. The last part is a summary of her own thoughts on ethics resulting from the author's knowledge and experience in investigating crime. This article was written as part of preparation for qualitative research on such a sensitive group as women after serving a prison sentence.

Keywords: qualitative research, ethical challenges, ethics of social research, research process, women's criminal careers, biographical interview

Marzena Kaleta – Master of Sociological Sciences; PhD student at the Doctoral School of Social Sciences of the Jagiellonian University in the discipline of Sociological Sciences. In the years 2017–2020, a first-cycle student at the University of the National Education Commission in Krakow in the discipline: Sociological Sciences. In the years 2020–2022, a second-cycle student at the University of the National Education Commission in Krakow in the discipline: Sociological Sciences, specialization: criminology and social disorganization. From 2022, a doctoral student at the Doctoral School of Social Sciences of the Jagiellonian University in the discipline of Sociological Sciences.